

Men zoekt tevergeefs naar echt lange tijdreeksen met bierprijzen die vergeleken kunnen worden met de prijzen van andere dranken of met daglonen en met de percentages van de globale bierbelastingen in de bierprijzen, en eveneens naar een goed gestoffeerde tabel over het alcoholgehalte van de diverse biertypes. Dergelijke essentiële informatie blijkt, als zelfs deze auteur ze uit zijn algemeen rijke documentatie niet kan bieden, haast onbereikbaar.

Uit de veelheid van dispaaraat materiaal en van uiteenlopende praktijken en evoluties heeft R. Unger een meesterlijk beeld getekend van de ontwikkeling en van het belang van de Hollandse bierindustrie in al haar aspecten. Zodoende leverde hij een fundamentele bijdrage tot de economische en de sociale geschiedenis en de materiële cultuur van Nederland en van de onderscheiden Hollandse steden.

R. van Uytven

J. M. M. van de Ven, *In facie ecclesiae. De katholieke huwelijksliturgie in de Nederlanden, van de 13de eeuw tot het einde van het ancien régime* (Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant 2000, Miscellanea Neerlandica XXII; Leuven: Peeters, 2000, xxxi + 787 blz., €79,50, ISBN 90 429 0965 X).

Van de Ven heeft met deze studie een proefschrift (Theologische Faculteit Tilburg 2000) geschreven van een omvang en degelijkheid die men zich thans in aio-land eigenlijk niet meer kan permitteren. Een echte uitputtingsslag met het materiaal, waaruit de auteur — in, als ik het goed begrijp, nauwelijks meer dan drie jaar — zegevierend te voorschijn is gekomen. Het is beslist een erudiete, kwalitatief hoogstaande studie geworden, maar of het nu ook in alle opzichten een navolgenswaardig voorbeeld voor promovendi mag heten, lijkt me de vraag. Het is een totaalstudie van een bijna griezelige volledigheid en acribie naar liturgische voorschriften en normen uit de handboeken waarin die werden overgeleverd met betrekking tot het christelijke (vanaf de Reformatie hier beperkt tot het rooms-katholieke) verlovings- en huwelijksritueel in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Daarbij heeft het persoonlijk verleden van de auteur als neerlandicus, bibliothecaris en boekwetenschapper duidelijk de richting en kleur bepaald. Het onderzoek bevat weliswaar een nauwkeurige historische probleemstelling, maar de studie lijkt minder op die probleemstelling toegesneden dan op de uitputtende bewerking en systematische presentatie van het materiaal. Dat betreft in hoofdzaak één aspect van de vraag, namelijk de norm van de katholieke huwelijksluiting.

Er is veel energie gestoken in lijsten, opsommingen en inventariseringen, kortom in documentair en kwantitatief boekhistorisch onderzoek, en in de ontsluiting daarvan. Soms neemt dit wat groteske vormen aan. Zo zijn de vele registers van een volledigheid die ze in de praktijk nagenoeg onbruikbaar maakt. Bij belangrijke personen bevatten ze teveel *passim*-verwijzingen om echt nuttig te zijn, terwijl anderzijds allerlei namen en details zijn opgenomen die men er nooit zal zoeken. Soms wordt de voornaam dan weer de achternaam als lemma gebruikt, zonder dat de ratio daarvan (die er ongetwijfeld is) duidelijk wordt gemaakt. Vele plaatsnamen zijn juist niet in het register van plaatsnamen maar in het trefwoordenregister onder lemma's als '(aarts)bisdom', 'concilie' of 'dekenaat' opgenomen en daarmee feitelijk onvindbaar. Een mijns inziens overbodig register is de lange lijst van bewaarplaatsen en signaturen (maar zonder de titels!) van gebruikte handschriften, archivalia en oude drukken. Van de vormen van hypercorrectie stip ik hier slechts de volstrekt ongebruikelijke latinisering van apostolisch vicaris Joan van Neercassel tot Neercasselius aan, zoals trouwens de namen van vele — maar

merkwaardig genoeg niet alle — bisschoppen lijken te zijn gelatiniseerd. Waarom eigenlijk? Het hindert de lezer, suggereert meer historische precisie dan kan worden waargemaakt en kleurt het boek overdreven institutioneel in. De studie lijdt zo onder allerlei vormen van ouderwetse geleerdheid en een soms ietwat zinloze *sophistication* die de gebruiker in de weg zitten, en misschien ook de auteur wel hebben verhinderd om zijn thema breder uit te werken. Er zit in dit boek, kortom, teveel 'keuken' van het onderzoek om de lezer het gerecht onbekommerd te doen smaken.

Ik doe de auteur met zulke opmerkingen natuurlijk enigszins onrecht, maar hij maakt het er ook wel naar. Desondanks is dit een boek met een rijke inhoud. Eigenlijk kan die betrekkelijk kort worden samengevat, want er staat ook veel informatie in die niet direct met de thematiek te maken heeft, na de technische uiteenzettingen wordt alles nog eens gerecapituleerd in een uitvoerige slotbeschouwing, en de samenvatting in het Engels is eigenlijk het allerduidelijkst. Van de Ven laat zien — en dat doet hij goed — hoe, toen het huwelijk eenmaal tot sacrament was verklaard, de huwelijksluiting in de loop van het tweede millennium, globaal sedert het Vierde Lateraans Concilie (1215), uit de private sfeer en een mogelijke clandestiniteit is gehaald. Stapsgewijs werd het huwelijk steeds meer als een publiek ritueel gedefinieerd en dienovereenkomstig uitgebouwd. Dat ritueel moest, met de woorden uit de titel, *in facie ecclesiae* worden voltrokken, dat wil zeggen ten overstaan van (vertegenwoordigers van) de kerkelijke gemeenschap, en bovendien bij, voor of in een kerkgebouw. Het concilie van Trente bepaalde tenslotte in het decreet Tametsi (1563) dat het huwelijk in de parochiekerk zelf moest worden voltrokken. Daarmee werd het ten nauwste aan de leefgemeenschap gebonden waaruit het bruidspaar kwam. In feite betekende Trente geen revolutie. De meeste bepalingen ervan waren in de Nederlanden blijkens de synodale statuten allang gemeengoed geworden. Kamerijk heeft daarbij de toon gezet. Karel V had ze in zijn *Formula Reformationis* (1548) ook gesanctioneerd. De latere ontwikkelingen betreffen vooral de vormgeving van het ritueel binnen de afzonderlijke bisdommen. De echte breuk lag bij de protestantse Reformatie, die het sacramenteel karakter van het huwelijk ontkende en daarmee de praktijk weer vrijgaf — maar die vormt niet het thema van dit boek.

Een belangrijk deel van het betoog gaat over de maatschappelijke waardering, theologische fundering en geleidelijke codificatie van allerlei onderdelen van de liturgie in de *Rituales* van de Nederlandse bisdommen. Met behulp van *ritual fingerprints* daarvan wordt een systematische analyse gegeven van het verschil tussen verloving en huwelijk, contract en sacrament, huwelijksbelofte en trouwbelofte; van verboden tijden, termijnen en bannen; van de handverbinding van het bruidspaar, trouwbelofte, ringzegen en -ceremonie; van de rol van voorgangers en getuigen en van de (al vroeg voorgeschreven) huwelijksregistratie; van huwelijksvoorbereiding, huwelijksbiecht en Tobiasnachten (een praktijk gericht op persoonlijke heiliging, waarbij de huwendes samen behoorden te bidden en van seksuele omgang af te zien). Een van de interessantste resultaten van al deze exercities is wel dat bruid en bruidegom elkaar in de Nederlanden al sinds lang een actieve trouwbelofte gaven (zij waren dus zelf de voltrekkers van hun huwelijk, de priester was slechts een gekwalificeerd getuige), toen Trente nog niet verder durfde te gaan dan een passieve belofte. Daar raken we een belangrijk element van de ontclericalisering van het geloofsleven aan de vooravond van de invoering van de protestantse Reformatie.

Hoewel het boek over de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden tezamen gaat, overheerst het Zuiden bijna totaal. In feite blijkt het Mechelse *Pastorale* van 1589 daar al spoedig maatgevend te zijn geworden. Maar vooral voor het Noorden kan men zich afvragen in hoeverre ideaal en praktijk met elkaar strookten. Sedert de katholieke kerk daar de status van missiekerk

kreeg, die de gemeenschap intellectueel maar ook institutioneel in hoge mate afhankelijk maakte van het Zuiden, liepen theorie en praktijk er vermoedelijk nogal uiteen. De problemen van het Noorden vonden nauwelijks een equivalent in het Zuiden. Wie dan op de normen afgaat (in het Noorden eigenlijk alleen Rovenius' *Rituale Romanum contractum* van 1625 met zijn herdrukken), blijft wellicht op forse afstand van de ervaringswerkelijkheid. De Hollandse Zending wordt door Van de Ven in 14 bladzijden behandeld, eigenlijk vooral met een parafrase van de inhoud van de normstellende werken. In de noten wordt hier en daar summier naar de dagelijkse praktijk verwezen, maar het lijkt wel of we daarmee in een andere wereld komen. Met name het proefschrift van Manon van der Heijden over Rotterdam en Delft laat zien hoe anders het er in de Republiek toeging. Misschien is er dus toch nog ruimte voor een nieuw boek over het katholieke (en gemengde!) huwelijk in het Noorden, dat van de praktijk uitgaat. Daarvoor kunnen de archieven van Utrecht en Rome — hier niet gebruikt — dan wellicht de bronnen bieden.

Willem Frijhoff

J. C. Streng, *Vrijheid, gelijkheid, broederschap en gezelligheid. Het Zwolse Sint Nicolaasgilde tijdens het ancien régime* (Hilversum: Verloren, 2001, 214 blz., ISBN 9 6550 660 8).

Het Sint Nicolaasgilde was een kleinhandelsgilde, waarin alle Zwolse handeldrijvende middenstanders waren verenigd. Om lid te zijn van een gilde, moest men in het bezit zijn van het poorterrecht, maar in tegenstelling tot de ambachtsgilden, werden er aan kleinhandelsgilden geen speciale opleidingseisen gesteld. Zo'n gilde was dus tamelijk toegankelijk en derhalve zeer gedifferentieerd van maatschappelijke samenstelling.

Van oudsher hadden corporaties als het Sint Nicolaasgilde 'vrijheid, gelijkheid, broederschap en gezelligheid' als ideologische grondslag. De schrijver heeft deze uitgangspunten als leidraad voor zijn studie gebruikt. Door deze benadering komt naar voren, dat het met name aan de gelijkheid nogal schortte, want die gold alleen in juridische zin. Van sociale gelijkheid was geen sprake vanwege het grote verschil in welstand tussen de verschillende winkeliers en handelaren. Bovendien was er, evenals elders in de Republiek, binnen het gilde ook sociale ongelijkheid tussen de verschillende religies. De leden van de gereformeerde kerk stonden bovenaan de hiërarchie, gevolgd door een minderheid van lutheranen en doopsgezinden. Katholieken mochten weliswaar lid worden, maar werden lange tijd niet toegelaten tot het gildebestuur. Voor de joden waren de begrippen vrijheid, gelijkheid en broederschap kennelijk helemaal niet bedoeld. Pas in 1721 werd aan een jood het burgerschap gegund en mocht hij, onder druk van de stedelijke overheid, die het joodse kapitaal in de stad wel kon gebruiken, worden toegelaten tot het gilde. Zakelijk succes was nu eenmaal niet afhankelijk van een gildelidmaatschap, maar van persoonlijke capaciteiten. De gilden zijn zich altijd blijven verzetten tegen sociale en economische gelijkstelling van joden.

In de categorie 'vrijheid' brengt Streng de economische voorrechten van de gildeleden onder. Zij waren vastgelegd in het gildeprivilege en waarborgden de maatschappelijke belangen en juridische gelijkheid van winkeliers, kramers, kooplieden, factors, fabrikeurs met een winkel en schippers, klein en groot.

Als de zaken heel slecht gingen, kon een gildelid in armoede geraken. Een jaarlijkse driestuiver-collecte, waarvoor de gildeknecht bij de leden langs de deuren ging, diende voor de financiële bijstand van de zogenoemde 'vervallen leden'. Het begrip broederschap, de onder-